

MEGJEGYZÉSEK AZ ÓKORI KELET KRONOLÓGIÁJÁHOZ

A közel-keleti pontos időrend felállítása csak részben megoldott. Az abszolút kronológiai dátumok csak akkor használhatók, ha ezeket keltezett feljegyzésekhez lehet kapcsolni, s ezen időpontokhoz hozzá tudjuk kötni a relatív kronológiai adatokat. Erre Mezopotámiában és Egyiptomban, a két, évezredekben át folyamatos és kiterjedt írásbeliséggel rendelkező térségben a legnagyobb az esély. Mindkét nagy civilizációs központban több királylista és krónika őrződött meg, s ezen szövegek a számtalan levél, királyfelirat, gazdasági, csillagászati stb. feljegyzés adataival kiegészítve vagy kiegészítve viszonylag pontos adatokkal szolgálnak. Nagy Sándor hódításai után az egész Közel-Kelet a hellénisztikus utódállamok részévé vált, s miközben továbbra is készültek a fenti szövegtípusok, a görög, majd a római világ adatai is rendelkezésünkre állnak. Ekkor készült el Egyiptomban az első tudományos időszámítási rendszer, mely tisztán 365 napos években számolt; a babilóni Nabú-nászir trónra léptétől (Kr. e. 747) kezdődött, és Diocletianus koráig folyamatosan kiegészítették. Az ezt megelőző időszak kulcsfontosságú időpontja Kr. e. 763. június 15.: Mezopotámiában ekkor egy teljes napfogyatkozást rögzítettek az asszír feljegyzők. Ezzel az időponttal a majdnem hiánytalanul meglévő *limmu* (az évnek nevet adó, egymást meghatározott sorrendben követő hivatalnokok)-listák és az asszír királylista adatai alapján Asszíria története majdnem a 2. évezred közepéig pontosan keltezhető. Az asszír királylista változatai közti eltérés miatt a 12. század közepétől számolni kell egy tízéves bizonytalansággal. Ezen adatokhoz a különböző babilóni királylisták időpontjai rendelhetőek hozzá. A 2. évezred első felétől megnő a bizonytalanság foka. Az e korból való egyetlen szilárd (?) adatunk a Vénusz állásait rögzítő, évnevet is tartalmazó tábla. Mivel a Vénusz a megfigyelt helyzetekben csak mintegy 60 évenként tartózkodhat, csak ez a néhány időpont egyezhet meg az adott évvel. Ez alapján jelenleg több kronológiával számolnak a kutatók. A leggyakrabban az ún. középső kronológiát használják, mely szerint Hammurápi 1792 és 1750 között uralkodott. Ahhoz, hogy megkapjuk a hosszú kronológiát, a fenti évekhez hozzá kell adni 56 évet, a rövidhez le kell vonni belőle 64-et. Ezen kívül létezik még „ultrarövid” kronológia is (eszerint Hammurápi uralkodási évei: 1696–1654), sőt van, aki épp a sok bizonytalanság miatt alkalmatlannak tartja e táblát a datálásra. Elvileg Mezopotámián kívüli adatok is segíthetnek a pontos időrend felállításában: a törökországi Kültepe (az ókori Kanis) és Acemhöyük palotáiban elszenesedett famaradványokat találtak, az előbbi helyen kettőt is, melyek évgyűri 1836-25-re és 1775-64-re keltezhetőek, az utóbbi palotából származó évgyűrük pedig 1778-67-es időpontot adnak. Ugyaninnen I. Samsi-Adad (1813–1781) és hivatalnokainak bullái is előkerültek, az azonban nem tudható, hogy az óasszír király melyik uralkodási évében járunk, mikor és hogyan kerültek oda a bullák stb.. A Mariban talált, ún. Mari Eponümosz Krónika szerint e király születése utáni évben napfogyatkozás volt, ám a kérdéses időszakban e területről több napfogyatkozást is megfigyelhettek. A kanisi táblák között az utóbbi évtizedben előkerült hivatalnokjegyzék, az ún. Kültepe Eponümosz Lista mind Mezopotámia, mind Anatólia története szempontjából kulcs-

fontosságú lehet, mert felsorol 130 *limmut*, azt is megadva, mely király alatt viselték e tisztséget. A hivatalnokok közül sokan megemlégtetnek a kereskedők tábláin is, és a 103.-tól egybeesnek a Mari Eponümosz Krónika *limmu*-ival. Ha e listákhoz sikerül pontos évszámot rendelni, a változatok eltérése volt és egyéb problémák dacára tisztában lennénk e két térség ekkori kronológiájával. A 3. évezred időrendje még bizonytalanabb; elsősorban az adminisztratív szövegek évineveiből, királyfeliratok esetleges kronológiai adataiból, valamint a Sumer Királylista reális uralkodási éveiből lehet következtetéseket levonni. Mivel a források területi és időbeli eloszlása igen egyenetlen, gyakran még egymás kortársainak meghatározása is kérdéses. Az évezred második felében emiatt akár 150 éves eltéréssel is számolni lehet, és ez a bizonytalanság időben visszafelé haladva csak növekszik.

Egyiptomban az időszámítás alapját a Szóthisz (Szíriusz) héliákus felkelése jelentette. Ez az esemény a naptár készítésekor egybeesett a Nílus áradásának kezdetével, melynek hagyományos dátuma július 19. Mivel az egyiptomiak 365 napos évvel számoltak, az újév kezdete négyévenként egy nappal eltolódott, és csak 1460 év múlva esett újra egybe a két időpont. Ismerjük egy ilyen Szóthisz-ciklus kezdőnapját: Kr. u. 139-ben a Szóthisz-felkelés egybeesett az újévvel. Ezen kívül három Szóthisz-adatunk ismert: az Újbirodalom idejéből I. Amenhotep uralkodásának 9. évéből, III. Thotmesz uralkodásának egyik ismeretlen évéből, végül a Középbirodalomból III. Szenusert/Szeszósztrisz uralkodásának 7. évéből. Sajnos az egyiptomiak nem mindig ugyanonnan figyelték meg a felkelést, márpedig ez dél felé haladván egyre korábban látható. A megfigyelési helyek között felmerült Memphisz, Théba, a késői korokban Alexandria, de Elephantiné szigete is. Ezen ismeretekhez hozzájárulhatnak a Holdról készült feljegyzések; ezeknek és a relatív kronológiai adatoknak köszönhetően meglehetősen pontosan ismerjük pl. az Újbirodalom időrendjét. Nemcsak Egyiptom, hanem az egész Közel-Kelet és Ciprus kronológiájához nyújt segítséget az Amarna-levéltár, amely III. és IV. Amenhotep (Ehnaton) diplomáciai levelezését tartalmazza. A korábbi időszakokat nézve itt is egyre nagyobb a bizonytalanság, leszámítva (a fent említett Szóthisz-megfigyelés miatt) a XII. dinasztia korszakát.

A Közel-Kelet más régióinál a fenti két térséggel való kapcsolatok adnak támpontot. Hiába van már kb. kétezer éves megszakítatlan fenyőévgyűri-sorozatunk Anatóliából, e sortozatot még történelmi eseményekhez és/vagy régészeti leletekhez kell kötni. Hiába van tehát adatunk a fent említett Kanis régi palotájából a 2033 körüli évekből, e korból származó kereskedőtáblákat még nem találtak. Épp ezért a szokottnál is fontosabbak a szinkronizmusok, pl. I. Mursilis babilóni hadjárata, a hettita uralkodók és családtagjaik levelezése, a régészeti leletek, pl. Hian hükszós farao kartusa Hattusasban (valamint Knösszoszban és a mai Bagdad mellett), II. Ramszesz és III. Hattusilis békeszerződése, az elámi királyok háborúi Babilónnal stb. Az 1. évezredben Asszíriában lejegyzett napfogyatkozás képezi a közel-keleti abszolút kronológia alapját azokon a területeken, melyek kapcsolatban álltak e birodalommal és rendelkeznek relatív kronológiai adatokkal.

E területek közé tartozik Szíria-Palesztina, beleértve a bibliai adatok miatt különös jelentőséggel bíró Izráelt, Egyiptom, és részben Anatólia és Elám is. Hérodotosz megemlékezett egy Anatóliából látható napfogyatkozásról, amelynek hatására Lüdia és Média békét kötöttek. Sajnos kortárs említése nincs az eseménynek, márpedig a kérdéses időszakban két napfogyatkozás is látható volt innen, 610 őszen és 585 tavaszán. Jelenlegi ismereteink szerint a lüdek történetébe az utóbbi, a médekébe az előbbi illik jobban... Az iráni térségben Elám időrendje szintén az egykorú mezopotámiai adatokon alapul, bár saját királyfelirataikból is nyerhetők relatív adatok. A méd kronológia szinte kizárólag az asszír (és részben urartui) forrásokra épül, amióta bebizonyosodott a klasszikus szövegek, elsősorban Hérodotosz megbízhatatlansága, és a Méd Birodalom léte is erősen kétségessé vált. A perzsák története a klasszikus, szintén fenntartással kezelendő forrásokon kívül a

meghódított területek helyi adminisztratív szövegei és levelei, valamint a központi adminisztratív feljegyzések révén rajzolható fel. Sajnos főleg a párthus, de részben még a Szászánida idősokban is jórészt külső, gyakran nem egykorú forrásokra vagyunk utalva, melyek a nagyfokú bizonytalanság mellett legalább relatív kronológiai támpontot adnak. Ehhez némi segítséget a kevés saját feliraton kívül a pénzletek nyújthatnak.

A fenti problémákhoz járulnak az eltérő naptári rendszerek: gyakran még az is kérdéses, hogy nap- vagy holdévekben számoltak, az utóbbi esetben beiktattak-e szökőhónapokat, ha igen, mikor és milyen rendszerességgel, és melyik hónapban volt az évkezdet. Ezért nem meglepő, hogy a kutatók is éles vitákat folytatnak az eltérő időszámítási rendszerekről. Az alábbi táblázatban egyrészt a leginkább elterjedt, másrészt a legújabb adatokat igyekeztünk feltüntetni.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Az egymásnak ellentmondó érveket, rendszereket, számítási módokat jól illusztrálják az elmúlt két évtized konferenciakötetei: P. Åström (szerk.), *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987*, I-II., Gothenburg, 1987; *Just in Time. Proceedings of the International Colloquium on Ancient Near Eastern Chronology (2nd Millennium BC), Ghent 7-9 July 2000: Accadica 119-120 (2000)*; M. Bietak (szerk.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. Proceedings of an International Symposium at Schloss Haindorf, 15th-17th of November 1996 and at the Austrian Academy, Vienna, 11th-12th of May 1998*, Wien, 2000; H. Hunger – R. Pruzsinszky (szerk.), *Mesopotamian Dark Age Revisited. Proceedings of an International Conference of SCIEM 2000 (Vienna 8th-9th November 2002)*, Wien, 2004.

Abszolút adatok: M. Kudlek – E. H. Mickler, *Solar und Lunar Eclipses of the Ancient Near East from 3000 B.C. to O with Maps*,

Neukirchen-Vluyn, 1971. Valamennyi, az ókori Közel-Keletről látható teljes és részleges nap- és holdfogyatkozás felsorolása, csillagászati időszámítás szerint. Az anatóliai évgyűrű-adatok: P. I. Kuniholm et alii, „Anatolian Tree-Rings and the Absolute Chronology of the Eastern Mediterranean”: *Nature* 381 (1996) 780–783.

Egyes területekről (a fenti konferenciakötetekben szereplőkön felül): M. C. Astour, *Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age*, Partille, 1989; G. Galil, *The Chronology of the Kings of Israel and Judah*, Leiden – New York – Köln, 1996; J. von Beckerath, *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.*, Mainz, 1997.

A naptári rendszerekről magyarul, olvasmányosan: Hahn István, *Naptári rendszerek és időszámítás*, H.n., 1998².

Pálfi Zoltán – Vér Ádám

Idő	Egyiptom	Anatólia	Szíria-Palesztina	AsszírIA	Babilónia	Irán
4000	Nagada I		Halaf			
3500	Nagada II		Uruk-telepek	Uruk kor		Szúsa A
3000	Nagada III	Trója I.				
2500	Óbirodalom		Ebla	Akkád dinasztia	Kora dinasztikus kor	Óélámi kor
2000	Első átmeneti kor	Óasszír kereskedő telepek		III- Ur-i dinasztia	Akkád dinasztia	
	Középbirodalom		Amurrú királyságok	Óasszír kor	III. Ur-idinasztia	
1500	Második átmeneti kor	Hettita Óbirodalom	Alalah / Ugarit		Óbabilóni kor	Szukkalmah-ok
	Újbirodalom	Hettita Újbirodalom	Mitanni	Mitanni		
1000	Amarna kor		Tengeri népek	Középasszír kor	Kassu kor	Középelámi kor
	Harmadik átmeneti kor	Urartu	Újhetita és arámi államok			
	Későkor	Phrügia	Izrael létrejötte	Újasszír Birodalom		Újelámi kor
		Lüdia	Izrael két részre szakad			
500			Asszír hódítás		Újbabilóni Birodalom	
			Babilóni hódítás			
		A k h a i m e n i d a		B i r o d a l o m		
			N a g y S á n d o r			
	P t o l e m a i o s z o k		S z e l e u k i d a	B i r o d a l o m		
Kr.u.1	R ó m a i u r a l o m		R ó m a / A r s a k i d á k	A r s a k i d a	B i r o d a l o m	
		B i z á n c		S z á s z á n i d a	B i r o d a l o m	
500						
1000			A r a b h ó d í t á s			